

Diskursteori och etnologi

Tankar kring en diskursanalytisk avhandling

Mats Lindqvist

Diskurs är ett omtvistat begrepp i nutidens etnologi. Förespråkare finns, men de negativa rösterna ser ut att dominera. Några i kritikerkåren tycks mena att det bör elimineras för att det är uttjatat. Det är helt enkelt passé och om det figurerar i nypublicerade etnologiska texter signalerar det blott att vederbörande inte är i takt med de senaste trenderna i den kultur- och samhällsvetenskapliga debatten. Några kan i liknande anda undra varför vi ska använda diskurs när vi nu har kulturbegreppet, som påstås uttrycka ungefär samma sak. Andra kommentarer är att diskurs är ”bara” en sådan (”bara” text, prat eller retorik), underförstått det diskursiva har inte med ”verkligheten” att göra. Därmed är det möjligt att föreställa sig att det blott är att identifiera detta ytfenomen och sedan se vid sidan för att få en mer oförmedlad tillgång till ”det verkliga”. I den versionen är diskurs inte så mycket ett perspektiv som ett hinder vilket bör röjas ur vägen för att nå en korrekt förståelse av realiteterna. Här förefaller det som om diskurs används synonymt med den marxistiska definitionen av ideologi. Den seriösare kritiken har en benägenhet att placera diskursbegreppet i samma (skam-)vrå som tidigare gällt termer som *struktur*, *objekt*, *samhälle* och *kultur* (det sistnämnda i betydelsen kollektivt medvetande). Brännpunkten för denna kritik är värnandet om Människan som genom ovanstående begrepp antas göras till ”offer”, till en passiv mottagare av direktiv formulerade utanför hennes egen

kontroll och medverkan. Det är den fritt skapande och reflekterande individen, kort sagt det *moderna subjektet*, som begrepp av den här arten antas våldföra sig på. Det tycks finnas en rädsla för att diskursperspektivet för etnologen bort från hennes egentliga undersökningsdomäner; individ, erfarenhet, känsla och vardagsverklighet.

Men detta ganska njugga klimat för diskursteori och diskursanalys hindrar inte att flera nyproducerade avhandlingar i ämnet bygger på eller är inspirerade av nämnda perspektiv. Jag tänker till exempel på Uppsalaetnologen Maria Anderssons *Arbetsfrihet och arbetslöshet. Moral, makt och motstånd* eller Magdalena Peterssons *Identitetsföreställningar. Performance, normativitet och makt ombord på SAS och AirHolyday*, som lades fram i Göteborg vid ungefär samma tidpunkt, i slutet av maj 2003. Än mer aktuell i samma genre är Fredrik Hertzbergs avhandling *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, (Arbetsliv i omvandling 2003:7, Arbetslivsinstitutet) som försvarades i Stockholm i början av september. Jag hade förmånen att få vara opponent. Förmån, dels för att det är en välskriven, intressant och viktig avhandling, dels eftersom den reser principiellt angelägna frågor av teoretisk och metodologisk karaktär som jag känner varmt för att diskutera. Vad är diskursperspektivets filosofiska fundament? Vilka är dess vetenskapliga poänger omsatt

i etnologisk forskningspraktik? Hur förhåller det sig till kulturbegreppet och kulturanalysen? Är det möjligt att kombinera med andra perspektiv, exempelvis fenomenologi eller marxism? Finns det anledning att befara att "människan" och det "mänskliga ansvaret" förbises i förhållande till "strukturerna"? Dessa och närliggande frågor vill jag i det följande i korthet diskutera med avstamp i min opposition av Hertzbergs avhandling. Jag vill förvarna känsliga läsare om att ordet *diskurs* kommer att figurera på var och varannan rad i texten.

Avhandlingen – en kort sammanfattning

Bakgrunden till Hertzbergs studie är att den svenska arbetsmarknaden är etniskt segregerad eller segmenterad. Invandrade kvinnor och män återfinns huvudsakligen i yrken som har låg status, låg lön och undermålig arbetsmiljö. De är också överrepresenterade i arbetslöshetsstatistiken, en utveckling som accentuerats markant under 1990-talet och som särskilt drabbat invandrarungdomar. Denna omständighet har genererat en hel del social- och kulturvetenskaplig forskning. Hertzbergs bidrag inom detta fält är en kvalitativ undersökning av arbetsförmedlare, en kategori statliga "gräsrotsbyråkrater" som i sin vardagliga verksamhet ofta ställs inför uppgiften att hantera etnisk mångfald. Arbetsförmedlarna är den förmedlande länken mellan invandrarungdomarna och den svenska arbetsmarknaden. De har därigenom en maktposition som innebär stort inflytande över enskilda individers vardagsvillkor och karriärutveckling. Därför blir det angeläget att granska hur arbetsförmedlare förstår och beskriver de svårigheter som invandrarungdomar möter på arbetsmarknaden, samt på vilket sätt dessa förklaringar relateras till företeelser som kultur, etnicitet, nationalitet och invandrarskap.

Avhandlingens material består av 14 intervjuer med 16 arbetsförmedlare, verksamma

i Stockholmsområdet. Intervjuerna har genomförts under åren 1997–2000 av Hertzberg samt av sociologen Woukko Knocke, tillika ledare för forskningsprojektet "Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund", förlagt till Arbetslivsinstitutet.

Under rubriken "Kultur och kulturskillnader" i inledningen ansluter sig författaren till den kulturbegreppskritiska diskurs som präglad mycket av den kulturvetenskapliga diskussionen sedan slutet av 1980-talet. Inom ramen för det postkoloniala paradigmet uppfattas *kultur* som en fortsättning på det koloniala tanke-systemets sätt att skapa skillnad mellan ett civiliserat "vi" och primitivt "dom". "De andra" underordnas som tidigare, men inte längre på grundval av rasmässiga olikheter, utan med kulturbegreppet som skillnadsskapande instrument. Med denna deklaration anar man redan avhandlingens slutsatser. Det finns en förutsägbarhet i den här typen av *vardagsrasistiska* studier som ibland förtar något av spänningen i läsningen. Överraskningsmomenten blir påfallande få. Efter fyra tunga, i bemärkelsen tättskrivna och analytiskt övertygande, empiriska kapitel konstateras också i avhandlingens sammanfattning att generellt sett var informanterna mer benägna att lägga orsaken till svårigheterna att göra sig gällande på arbetsmarknaden hos ungdomarna själva. Det är sällan arbetsgivarnas ansvar. Kritik kunde förekomma men i huvudsak accepterade arbetsförmedlarna arbetsgivarpartens krav och definitioner. De tillskrevs ett problemformuleringsprivilegium. Den pragmatiska motiveringen dominerade: Invandrarungdomar vet inte hur de ska agera inför en arbetsgivare.

Men ibland övergick de i sina förklaringar till en mer normativ hållning. Krav på anpassning till arbetslivet blev krav på anpassning till den svenska kulturen. Den senare ståndpunkten hamnade mest i förgrunden när genusrelationer diskuterades. Här framskymtade en stark värdering som ställer den föreställt svenska jämställda genusordningen mot den

ojämlika icke-svenska. Utgrupp och ingrupp skildes åt genom beteckningarna invandrare/svensk. Aldrig togs utgångspunkten i medborgarskap/icke-medborgarskap. De som framför allt tillskrevs identiteten invandrare var från Mellanöstern och Afrika, huvudsakligen muslimska grupper. Här rör det sig om samma kategorier som inom det koloniala paradigmet beskrevs som underutvecklade och rasmässigt underlägsna koloniserarna. I postkolonial tid tycks föreställningen om stort ”kulturellt avstånd” fylla en liknande funktion.

Den vanligast förekommande förklaringsmodellen utgick från kulturbegreppet. Svårigheterna ansågs vara kulturellt betingade. Begreppet gav möjlighet att knyta negativa individuella egenskaper till ett helt kollektiv; den etniska gruppen. Den svenska kulturen uppfattades också som monolitisk och ensartad, men tillskrevs nästan uteslutande positiva egenskaper. Det var till denna som ”de andra” måste anpassa sig. Svensk kultur var mindre kulturell, därmed mer rationell, demokratisk och allmänt frihetsbefrämjande.

Sällan anlätades förklaringsmodeller som riktade uppmärksamheten mot strukturella omständigheters inverkan på invandrandomarnas möjligheter på arbetsmarknaden. Det förekom dock att hinder och problem på arbetsmarknaden beskrevs på ett sätt som innebar att alla människor, oavsett etnisk bakgrund, kunde drabbas.

Hertzberg avslutar avhandlingen med en diskussion kring den kulturaliserande diskursens sociala konsekvenser. Han menar att de kan vara kännbara både för individen och för den grupp som denne hänförs till. När negativt värderade egenskaper knyts till en kollektiv etnisk identitet leder detta lätt till en nedsättande värdering av gruppen som en helhet. En negativ förförståelse får med all säkerhet destruktiva konsekvenser för de personer som underkastas arbetsförmedlarnas hantering. God vilja med inkluderande ambitioner, kan i realiteten få exkluderande följder.

Diskursteori och fenomenologi

På s. 22 deklarerar Hertzberg att han ser sin avhandling som diskursanalytisk. Om man bortser från den lite vaga rubriceringen *konstruktivistisk* med hänvisning till Fredrik Barths syn på etnicitet som en social organisationsform några sidor tidigare, är detta den mest distinkta teoretiska och metodologiska markeringen. Aningen förbryllande är dock att den deklarationen återfinns under huvudrubriken ”Material och metod”, eftersom det i speciellt diskursanalytiska sammanhang ofta poängteras med skärpa att diskursanalysen inte kan ses som lösryckt från dess filosofiska och teoretiska premisser. Med Marianne Winter-Jørgensens och Louise Phillips ord handlar det om en ”paketlösning” som innehåller filosofiska antaganden, teori metod och som man antingen godtar i sin helhet eller avstår ifrån till alla delar (2000:10).

I diskussionen kring det valda diskursperspektivet figurerar Michel Foucault, som uppges definiera diskurs som ”den samlade mängden utsagor kring ett specifikt fenomen”, samt Laclau & Mouffe, vilka ser diskurs som ”en struktur där innebörder inom en specifik domän har fixerats”. Men det finns enligt Hertzberg också en annan riktning inom diskursanalysens område som inspirerat honom. Med hänvisning till Ricoeur, Moore och van Dijk anges begreppet diskurs som en ”beteckning på tal i en mer generell mening... som aktiv språk-användning” (2003:22). De båda perspektiven uppges fokusera olika nivåer av verkligheten, en abstrakt mot en vardaglig. Övergripande diskurser ställs mot konkret språkbruk, den stora diskursen mot den lilla, och det är just mötespunkten mellan de båda som författaren riktar sökarljuset mot i intervjumaterialet.

Mot bakgrund av denna tydliga teoretiska deklaration blir jag en aning förundrad när jag fem sidor längre fram i not 17 läser att författaren ”arbetar (...) i riktning mot en fenomenologisk analys ...” (2003:27). Notens svarar mot en diskussion kring arbetsför-

medlarnas tendens att formulera ”problembe- skrivningar” i intervjuvären. Detta föranleder Hertzberg att göra analytiska kopplingar till Clifford Geertz begrepp ”modell av” och ”modell för” verkligheten. Här glider metod- (och teori-?) diskussionen generellt över i en kunskapsociologisk, fenomenologisk riktning med hänvisningar till klassiska namn i fältet som Husserl, Schutz, Berger & Luckmann och Garfinkel. Den fenomenologiska förankringen understryks också av den begreppsflora som figurerar i sammanhanget; värderingar, normer, typifieringar, förklaringsmodeller, underförstådda kunskaper etc. Idel välbekanta begrepp för den som är bevandrad i etnologisk litteratur.

Denna teoretiska vindkantring gör den fortsatta läsningen av avhandlingen svår eftersom här möts i texten, med endast några sidors mellanrum, två perspektiv med olika vetenskapsfilosofiska premisser utan att författaren själv kommenterar eller problematiserar motsättningen. Så presenterat kan det förefalla som ett allvarligt förbiseende. Men blundern blir mindre i ljuset av den allmänna osäkerhet som råder när det handlar om skillnaderna mellan kultur- och diskursanalys. Kort sagt föreligger det viss oenighet när det gäller påståendet om perspektivens paradigmatiska oförenlighet. Etnologi är dessutom ett ämne som uppmuntrat teoretisk eklekticism och som även i det fallet kunnat uppvisa ett antal vällyckade experiment. Därför kan det te sig både övermaga och vetenskapligt irrationellt att, som det verkar här, kräva någon slags teoretisk renlärighet. Men det är inte en sådan jag efterlyser. Vad jag däremot skulle vilja se är en viss ordning vad beträffar sätten att kombinera teorier. Winter-Jørgensen och Phillips talar om behovet av ett visst *översättningsarbete* som alltid måste göras för att undvika kollisioner mellan angreppssätt som bygger på olika epistemologiska och ontologiska premisser (2000:141). Det betyder i första hand att bestämma vilket som är det centrala perspektivet

och därmed vilka filosofiska grundantaganden som inte är förhandlingsbara. Det är mot detta som de sekundära, teoretiska inlänen måste harmoniera.

Det är i detta avseende som det finns tveksamheter i avhandlingen. Fenomenologi kan inte på ett enkelt sätt fogas samman med diskursteori eftersom perspektiven på vissa centrala punkter företräder helt olika filosofiska grundantaganden. Vilken som är den primära synvinkeln av de två får vi inte veta. Den tidigare omtalade markeringen om att ”detta är en diskursanalytisk avhandling” har dock föranlett mig att tilldela fenomenologin den sekundära rollen. Det problem som då avtecknar sig i studien är att det inte finns någon samlad diskursteoretisk utgångspunkt där det sociala (och det materiella om vi talar med Laclau & Mouffe) förstås som diskursiv konstruktion. Det avspeglas indirekt i inledningsavsnittet ”Teoretiska perspektiv och begrepp”, där etnicitet, kultur, nationalitet, nationalstat och invandrarskap presenteras och diskuteras utan att definieras i linje med de diskursanalytiska intentionerna. Därmed får inte diskursteorin den styrkraft den bör ha i den fortsatta analysen, somligt faller under den diskursiva tolkningsramen medan annat faller utanför, utan att författaren klagör grunderna för den specifika sorteringen. När till exempel Hertzberg i ett avsnitt om konsekvenserna av att bära hijab (slöja) skriver; ”Det är uppenbart ... att frågan om arbetsgivarnas sätt att bemöta sökande i hijab glider ihop med Annas egna värderingar kring detta sätt att klä sig” (2003:123) är det som synes en fenomenologisk, kognitiv subjektuppfattning som aktiveras. Begreppsparat *värderingar och normer* rimmar illa med ett diskursperspektiv eftersom det strängt taget inte existerar några ”egna värderingar” i det betraktelsesättet. I den mån arbetsförmedlaren Anna (här) ger uttryck för samma negativa syn på avvikande kulturella symboler på svenska arbetsplatser som arbetsgivarna är det snarare så att hon

skriver in sig i samma etnonationalistiska diskurs, vilken i det här fallet kan komprimeras till ordspråket: ”Man får ta seden dit man kommer.”

I exemplet Anna är det så tydligt det unika Jaget som meddelar sig med världen där ute, som använder språket för att säga något om sina egna erfarenheter, känslor och uppfattningar. Människan är här konstituerad som ett autonomt och suveränt subjekt som är sin egen grund. Det är den konstruktion som vi känner som det centrerade, moderna subjektet. Eller ”känner” är kanske fel uttryckt, eftersom det i takt med den moderna världsbildens segertåg blivit normalt och universellt. Parallellt med objektiveringen har det blivit osynligt som diskursiv konstruktion. Detta är vad människan *är*. Det är mot bakgrund av denna konstruktion som vi också bör förstå det segdragna, teoretiska tvisteämne inom etnologin och andra human- och samhällsvetenskapliga discipliner, som handlat om huruvida människan ska betraktas som antingen ”offer” för strukturer eller ”fri” att överskrida dem. ”Människan” kan bara vara ett ”passivt offer” inom ramen för en (modern) diskurs där hon artikuleras som ”fri” till sitt väsen. Därav behovet att alltid söka utrymme för subjektivitet, för reflektion och handlingsutrymme inom ramen för i övrigt begränsande strukturer.

Ett diskursteoretiskt perspektiv är radikalt antiessentialistiskt. Människan har ingen fast bestämning, subjektet är *decentrerat*, det vill säga det skapas i diskurser, en tanke som har Foucault som grund, menar Winter-Jørgensen och Phillips (2000:21). De påpekar också att diskursanalytiker kan vara oeniga om en del, men om denna poststrukturalistiska ståndpunkt är alla överens. Man kan säga att diskurser tilldelar individer olika subjektpositioner. Subjektet är dessutom *fragmenterat* vilket betyder att det kan intas av många och ofta motstridiga diskurser. Det innebär att en individ, till exempel Anna, inte *har* motsägelsefulla uppfattningar, utan snarare att hon har

försatts i olika subjektpositioner av motstridiga diskurser. Mer konkret handlar det om att fältet ”invandrarungdomars arbetslöshet” tillhandahåller ett antal diskurser som erbjuder olika förklaringar till problemen och som Anna nyttjar för att kommunicera med intervjuaren i intervjutillfället. Följer man Anna genom avhandlingen och ser på hennes uttalanden i skilda sammanhang är det sannolikt att hon där talar utifrån olika subjektpositioner, som arbetsförmedlare, svensk, förortsbo, antirasist, nationalist, nyliberal etc.

Hertzberg tillämpar en form av diskursperspektiv, men ett mer begränsat sådant. Det figurerar otvetydigt i betydelsen av det diskursiva ramverk som arbetsförmedlarna följer i sin vardagliga hantering av de arbetssökande. Som sorteringsinstrument av de sökande finns för det första en taxonomi av sökandekategorier som arbetsmarknadsverket utfärdat och institutionaliserat. En annan diskursordning som verkar styrande är den etnicitetspolitik som staten bedriver och som omsätts i statliga myndigheters regelverk. En tredje anges som den sociala kategorisering som används i Sverige för att beteckna ”de Andra” nämligen ”invandrare” (2003:72). De sociala konsekvenserna av tillämpningen av dessa både formellt och informellt givna diskurser är uppenbara: Vissa i den skara människor som söker arbete via arbetsförmedlingens försorg positioneras som ”invandrare”, medan övriga utifrån den etnonationalistiska diskurs som här talar följaktligen ses som ”svenskar”. Låt vara att de sistnämnda som representanter för normaliteten inte omnämns explicit.

Människor som har flyttat från ett annat land till Sverige kan således positioneras som ”invandrare”, ”latinamerikaner” eller ”somalier”. De ses som *tillskrivningar* vilket är kongruent med diskursperspektivet. Att arbetssökande ungdomar hänförs till och kategoriseras efter en etnisk kollektiv tillhörighet – och inte som individer – är enligt Hertzberg en viktig orsak till att de diskrimineras på arbets-

marknaden. Men de *är* inte, vad de betecknas som. Så långt är jag överens med författaren. Men i den teoretiska konsekvensens namn borde också arbetsförmedlarna betraktas ur samma perspektiv. Men så är inte fallet. De tycks, i linje med Anna ovan, genomgående tala utifrån sig själva. De är inte positionerade som ”svenskar”, de tycks *vara* svenskar. Att det råder ojämlika maktförhållanden mellan kategorierna ”svenskar” och ”invandrare” förändrar inte förhållandet att båda är diskursiva effekter. Tvärtom kan man säga att den hierarkiska relationen är en central beståndsdel i den etnonationalistiska diskursen. Dominans och underordning, särskilnad och förtryck på etniska grunder är således ofrånkomliga konsekvenser av diskursen.

Jag beskrev tidigare problemet med att föra samman teorier med skilda filosofiska förutsättningar och här kan det vara på sin plats att gå djupare in på konsekvenserna. Låt mig göra detta genom att anföra ett annat exempel ur avhandlingen.

När Hertzberg presenterar de 16 intervjupersonerna i inledningskapitlet (s. 34–37) diskuterar han, bland mycket annat, deras etniska ursprung. Det föranleds av att Inez och Svetlana under respektive intervju hade låtit förstå att de själva inte ser sig som etniska svenskar. De upplevde sig också bli bemötta som ”invandrare”. Magdalena, som är född i utlandet och kommit till Sverige som vuxen, hade däremot inte problematiserat detta faktum under intervjun i något avseende. Författaren påpekar dock att, trots denna tystnad kring tillhörigheten, vill han ändå inte hänföra henne till kategorin ”etnisk svensk”. Att intervjupersonerna under samtalen känner det angeläget att placera sig etniskt, alternativt väljer att (uppenbarligen) enbart tala utifrån sin identitet som arbetsförmedlare, är föga uppseendeväckande. Det är så vi till vardags gör. Men jag blir tveksam när *forskaren*, som i fallet ovan, klassificerar en av informanterna som varande icke-svensk på

samma vardagliga grunder, i synnerhet när ett diskursperspektiv uppges vara vägledande. Det verkar som om Inez och Svetlana gör det som förväntas av dem; de placerar sig själva i ”annan” etnisk grupp. Men Magdalena undviker av någon anledning att följa den logiken. Hon blir därför till en anomali, inte som en effekt av den etnonationalistiska diskursens krav på etnisk ordning (vilket vore teoretiskt följdriktigt), utan snarare för att *författaren* finner henne svårplacerbar. Det ”tredje rum” (för utanförskap och hybriditet), som Hertzberg är benägen att hänföra henne (samt Inez och Svetlana) till, är på samma sätt skapat på basis av diskursens anspråk på etnisk entydighet. Magdalenas utanförskap är således en konsekvens av de subjektpositioner som den etnonationalistiska diskursen föreskriver: ”svensk” eller ”utländsk”. Konklusionen av resonemanget kring Magdalenas egentliga hemvist är att hennes svar, i likhet med Inez och Svetlanas, inte kan användas på samma sätt som de övriga informanternas, eftersom det är ”den dominerande svenskhetens uttryck och självpresentationer som är denna avhandlings studieobjekt” (2003:37).

Den oundvikliga följdfrågan på den slutsatsen blir om endast etniska svenskar kan vara språkrör för svenskheten? Här får framställningen en essentialistisk anstrykning, eftersom individerna tenderar att nitas fast ganska ordentligt i sina etniska identiteter. Eller för att uttrycka det annorlunda; författaren löper risken att själv skriva in sig i den etnonationalistiska diskursen. Och det är knappast avsikten. Möjligen kan detta ses som den ofrivilliga konsekvensen av den outredda vetenskapsteoretiska mixen. Här finns en dragning mot en fenomenologisk, kognitiv subjektuppfattning. Den ”självpresentation” som är avhandlingens studieobjekt synes vara grundad i ett autonomt subjekt som via varat som svensk meddelar sina värderingar och uppfattningar till intervjuaren. Ett diskursperspektiv kan omöjligen fastställa något om individens reella karaktär

eftersom, för att tala med Chantal Mouffe (i dansk översättning från engelska), ”... Subjektet er et sted, hvor en række diskurser skaber særlige positioner, det vil sige klasse, race, alder, nationalitet etc.” (1997:121). Diskursperspektivet ger utrymme för ett flyktigare förhållande mellan vad personen säger i en specifik situation och det denne (antas) vara, vilket ger underlag för ökade förändringsmöjligheter. Talet om något är inte fotat i kroppen, utan identiteter bör snarare förstås som, för att använda Stuart Halls precisa formulering: ”... punkter med tillfällig anknytning till de subjektpositioner som de diskursiva praktiker konstruerar för oss” (1996:5), översättning hämtad från Winter-Jørgensen & Phillips (2000:106). Det nutida Sverige är inte i någon absolut mening ett mångetniskt samhälle. Det är snarare så människor kategoriseras i en specifik historisk och diskursiv kontext. Människor kan med andra ord delas in på mängder av andra sätt, till exempel efter religiös eller klassmässig tillhörighet. Diskurser som för tillfället innehar hegemoniska positioner, kan utmanövreras av alternativa.

En decentrerad subjektuppfattning hade löst ”svårigheten” med Magdalenas placering. Eller om jag formulerar det annorlunda: hon hade med det perspektivet överhuvudtaget inte framstått som principiellt annorlunda än övriga informanter. Eftersom individen inte bara är decentrerad utan också fragmenterad, det vill säga positionerad av en rad olika, ofta motstridiga diskurser, är det inte otänkbart att Magdalena kan framträda som både ”svensk” och som ”invandrare” i olika situationer. Något utrymme för frågan om vad eller vem hon egentligen är finns inte i det synsättet – eftersom, som sagt, subjekt alltid skapas i diskurser.

Diskursanalysen och forskaren – det politiska subjektet

Den ”tunga diskurs” som framträder i avhandlingen är, som torde ha framgått, den nationella, med särskild tonvikt vid den etnonationalis-

tiska, en variant med historisk förankring i den tyska nationalromantiken. Med detta i åtanke är det ganska märkligt hur sällan begreppet nationell diskurs förekommer. Utan att ha kontrollerat i detalj, kan jag faktiskt inte påminna mig om att det förekommer vid något enda tillfälle. Det förefaller som om när ”det nationella” figurerar i texten är det i förbindelse med begreppet *ideologi*. Här är jag oklar över om ideologi används i dess marxistiska betydelse eller i mer deskriptivt syfte, som allmän beteckning för ett idésystem eller en politisk åskådning. Klart är däremot att om det förekommer i en avhandling med uttalat diskursperspektiv, kan det knappast lämnas okommenterat eftersom ideologi, i konventionell mening, är oförenligt med diskursanalytiskt tänkande. De diskursteoretiker som omnämns som inspirationskällor i avhandlingen, det vill säga Foucault, Laclau och Mouffe, använder ogärna ideologibegreppet. Anledningen är att de är angelägna om att inte sammanblandas med den marxistiska förståelsen. I den marxistiska traditionen vilar ideologi liksom övriga begrepp på kunskapsrealistiska premisser, det vill säga det föreställs vara möjligt att nå sanningen om verklighetens reella karaktär. Ideologi definieras i det sammanhanget som ett komplex av idéer som förvränger sanningen om den reella tillvaron, så förvanskar t ex borgerlig ideologi det faktum att det kapitalistiska samhället är genomsvrat av grundläggande klasskonflikter. Marxismen är däremot inte ideologisk. Den företräder sanningen. Eftersom det per definition i diskursteorin inte finns någon ”sanning” som inte är diskursivt förmedlad får ideologi en annan betydelse. Det blir liktydigt med begreppet *objektivitet* (som nämnda teoretiker hellre använder), vilket anger fenomen som framstår som givna och oföränderliga. Det som är dolt för oss är den flytande betydelsen, dess kontingens, och därmed kan man tala om att förhållandet är ideologiskt. Vi ser fastlagd innebörd där det istället handlar om en tillfällig betydelsefixering.

Det ska dock sägas att vissa andra inflytelserika diskursanalytiker, som till exempel Norman Fairclough, har en mer ambivalent hållning till den marxistiska definitionen (1995). Här finns en viss anknytning genom att för Fairclough verkar vissa diskurser vara mer ideologiska än andra. Framför allt gäller detta sådana som medverkar i upprätthållandet av ojämlika maktförhållanden genom att naturalisera eller osynliggöra dem. På så sätt kan de alltså beslöja ”verklighetens reella karaktär”. Det paradoxala är dock att inte heller Fairclough kan hävda annat än att hans makt- och dominansanalys formuleras inom ramen för en *alternativ* diskurs, inte från en neutral punkt utanför (jfr Winter-Jørgensen & Phillips 2000:29).

I mitt tycke hade dock Faircloughs kritiska diskursanalys varit en lämpligare utgångspunkt för Hertzbergs syften än de varianter som företräds av Foucault samt Laclau och Mouffe. Användningen av Faircloughs begrepp *interdiskursivitet* kunde till exempel ha fått honom att uppmärksamma mer hur diskurser från andra diskursordningar än nationalistiska och kulturalistiska aktiveras i arbetsförmedlarnas tal. Vi möter exempelvis en *religiös* i samband med att informanten Karin resonerar kring den somaliska, muslimska flickans svårigheter att få arbete inom sjukvården på grund av att hon bär slöja. Hon gör här en jämförelse med Jehovas vittnen som inte kan bli sjuksköterskor eftersom de av religiösa skäl inte ”... kan hålla på med blod och sånt” (2003:129). Karin och Gun använder också en *medicinsk* när de funderar över om vissa invandrarungdomars svårigheter med det svenska språket har neurologiska orsaker, i form av till exempel dyslexi (2003:175). Vi kan också lokalisera en, vad man skulle kunna kalla, *antikulturalistisk* (*antirasistisk*) diskurs, när Anna med eftertryck markerar att kraven på att de sökande ska kunna perfekt svenska handlar om en förtäckt etnisk diskriminering från arbetsgivarnas sida (2003:166). Fram-

trädande är också den *marknadsekonomiska* eller *nyliberala* diskursen, som enligt Fairclough tenderar att vara den mest expansiva i det senmoderna samhället. Inte minst tränger den allt mer in i offentliga institutioners förordningar och praktiker (1998). Vi möter den i informanternas redogörelser, kanske särskilt i anknytning till talet om det personliga ansvaret i samband med arbetssökandet. Arbetsförmedlarna ska i likhet med till exempel nutidens bankpersonal blott fungera som vägledare eller rådgivare för karriärutvecklande åtaganden som individen i övrigt ensam bär ansvaret för. När det gäller den sistnämnda kan man också, i linje med Fairclough, tala om en viss grad av institutionalisering i myndighetens policy och regelverk. Man kan säga att den nyliberala diskursen genomsyrar till delar den nya statliga, etnicitetspolitiska linjen från 1997, då invandrarpolitik bytte namn till integrationspolitik. Ett grundtema i denna politik var att komma bort från kategorispecifika insatser och etniska åtskillnader. Istället skulle det individuella aktörskapet framhållas, det vill säga alla, oavsett invandrare eller inte, skulle betraktas som ”lika aktörer på arbetsmarknaden” (2003:67). Det är ungefär samma motto som under 1990-talet började höras när det gällde finansmarknaden. I den marknadsekonomiska retoriken gjordes alla, från småsparare till storkapitalister, till principiellt lika aktörer eller spekulanter på den finansekonomiska arenan (Lindqvist 2001). Egentligen talar vi här om en bred samhällsförändring i nyliberal anda som sker på många områden i slutet av förra seklet och vilken kort kan karakteriseras som en successiv förskjutning i fokus från det kollektiva till det individuella. Kollektiva bestämningar beskär individernas rättigheter och möjligheter att styra över sina egna livsvillkor. I det perspektivet kan man kanske också förstå logiken i kritiken mot kulturalismen. Kultur i termer av kollektivt medvetande eller kollektivt styrda principer och praktiker blir negativt värderad

i den förståelsen eftersom kulturen underordnar individen i förhållande till gruppen. Denne reduceras till ett uttryck för en egenart som kännetecknar kollektivet som helhet. Det är en provokativ ståndpunkt i en tid när individens rätt till självförverkligande och ansvar över sitt eget liv står högt på dagordningen.

Detta resonemang antyder också att kritiken mot det antropologiska kulturbegreppet inte formuleras från en oberoende punkt utanför eller bortom det diskursiva. Snarare kan man betrakta så väl kritiken som försvaret för kulturbegreppet som en strid mellan olika vetenskapliga diskurser som rör rätten att få förklara, i detta fall, invandrarungdomars svårigheter på arbetsmarknaden. Påståendet ”de tillhör främmande kulturer” (arbetsförmedlarna) ställs mot påståendet ”etnisk diskriminering med kulturbegreppet som legitimeringsgrund” (forskaren).

Men jag finner ingen diskussion om forskarens roll som diskursivt positionerad i Hertzbergs avhandling. Jag saknar dels en uttalad medvetenhet om denna omständighet (som är en logisk följd av diskursperspektivet), dels en diskussion kring denna alternativa diskurs sociala konsekvenser. I Laclau & Mouffes breda förståelse av politik är vi alla ständigt inbegripna i att genom våra handlingar organisera det sociala på vissa fastlagda sätt som samtidigt utelämnar andra sätt. Diskursiva artikulationer, oavsett om de reproducerar eller kullkastar fixerade betydelse-tillskrivningar, är därmed alltid politiska handlingar (1985). Det gäller kanske särskilt forskarens verksamhet med tanke på den auktoritet som den vetenskapliga praktiken besitter i det moderna samhället. Men eftersom Hertzberg inte själv berör den aspekten lämnas fältet fritt för spekulationer. Det är inte svårt se likheter mellan den nyliberala diskurs som nyss har skisserats och den antikulturalistiska diskurs som författaren verkar skriva in sig i. Grundskott skjuts konsekvent mot arbetsförmedlarnas tendens att förklara svårigheterna på etniskt,

kulturella grunder. Ungdomarna misslyckas på den svenska arbetsmarknaden därför att de tillhör ”främmande kulturer”. Klyftor reses sålunda mellan svenskar och ”de Andra” under förevändning att de av kulturella skäl inte förstår varandra. Eftersom den svenska kulturen dominerar måste ”de Andra” anpassa sig. De olika kulturerna betraktas som tillstängda och homogena. Individer blir blott representanter för kollektiva bestämningar som ligger utanför deras möjlighet att påverka. Det är denna diskurs som Hertzberg formulerar sig gentemot. I mina ögon verkar hans alternativa diskurs ligga nära den nya integrationspolitikens huvudtankar. Generellt tycks likhet påtalas på bekostnad av skillnad; ”alla är lika som aktörer på arbetsmarknaden”. Om samtliga betraktades som likvärdiga individer skulle ”problem” inte kunna hänföras till en hel grupps specifika egenart. Därmed skulle etnisk särskilning vara möjlig att undvika. Det betyder dock inte att skillnader mellan människor skulle raderas ut. Det är inte någon konformism som blir konsekvensen. Tvärtom, *mångfald* är även fortsättningsvis ett honnörssord i den antikulturalistiska diskursen. Men det handlar inte längre om *etnisk mångfald* eller andra kollektivt tillskrivna olikheter, utan om de otaliga skillnader som anses existera mellan individer. Rätten att vara annorlunda skulle, som det ser ut, snarare förstärkas än försvagas.

Det är lätt att se de positiva aspekterna i detta alternativ. Likhet appellerar till jämlikhet. Man kan här skönja den politiska nationalismens ideal om medborgarskapet som grund för nationell tillhörighet. Men den ”politiska nationalismen” uppstår och brukas inte i något neutralt, icke-kulturellt vakuum. Det är svårt att förfäktat tanken att detta skulle vara en universell skapelse, varje fall i ett diskursteoretiskt perspektiv. Den föreskriver på vilka värdegrunder som gemenskaper ska baseras vilket indirekt innebär att ett antal andra alternativ sorteras bort, däribland etnisk tillhörighet. Den fråga som bör ställas är således:

”Lika”, i vilken bemärkelse? Den frågan kan inte besvaras utan kontrast eller skillnad, vilket leder över i det problemkomplex som gäller de generella betingelserna för identitetsformering. ”Skillnaden” finns alltid med som en nödvändig beståndsdel i den konstruktionen. En identitet kan bara få mening om den ställs mot andra identitetsmöjligheter, vilket innebär positioneringar som innefattar så väl inkludering som exkludering. Den sociala konsekvensen av den antikulturalistiska diskursen är alltså inte absolut likhet och jämlikhet mellan människor, utan snarare nya former av gränsdragningar som baseras på den normgivande majoritetens premisser. Alla är välkomna i gemenskapen – förutsatt att ni delar vår uppfattning om ”alla människors lika värde” och på vilka grunder som ni har tillträde till gemenskapen. Därmed står vi inför dilemmat att etniska skillnaders relevans förnekas i namn av en ”likhet” som utger sig för att vara universellt omfattad, men som i realiteten är en effekt av en hegemonisk diskurs om ”människan” med säte i en västerländsk kontext.

Diskursanalysen och kulturbegreppet

Det är svårt att driva det resonemang som har gjorts ovan utan att använda kulturbegreppet. Det har ju, som framgår, också smugit sig in i en passus. Men har kultur någon plats i en studie med ett diskursperspektiv? Hertzbergs avhandling aktualiserar denna fråga på ett intressant sätt. Man kan säga att studien utgör en omfattande dekonstruktion och kritik av det konventionella antropologiska kulturbegreppet, framför allt de sätt på vilket det har annekterats och använts i icke-akademiska sammanhang. Den objektivitet som förlänats ”kultur” bryts steg för steg ner i Hertzbergs skarpsynta och skoningslösa sönderdelning av begreppet. Ord som ”kulturmöten” och ”kulturkrockar” har också blivit allmängods i svenska offentliga och vardagliga diskurser parallellt med den ökade invandringen från 1980-talet och framåt. Föga överraskande spelar de även den

centrala rollen i arbetsförmedlarnas förståelse av invandrarungdomarnas problem med att få arbete. Det betyder att kultur i Hertzbergs avhandling bör betraktas som ett empiriskt fenomen. Det sammanfaller också med de diskursanalytiska intentionerna. Men med tanke på den fenomenologiska influensen kan man undra om det har spelat ut sin roll som vederhäftigt analytiskt instrument?

Det förefaller inte så. Kulturbegreppet har en tendens att smyga sig in och bli en viktig komponent i analysen även om det inte görs explicit. Under rubriken ”Nationalstat, byråkrati och klassificering” i det inledande teoriavsnittet hävdas att statliga institutioner inte kan betraktas som etniskt neutrala (2003:13). Detta framför avhandlingsförfattaren som en motvikt till det konstruktivistiska paradigmetens tendens att göra etniska identiteter allt för förhandlingsbara och ständigt föränderliga. Man måste räkna med en viss permanens över tid när det gäller den etniska gruppens symboliska uttryck. Nationalstaten är här en stabiliserande kraft. En nation är en etnisk grupp som tar makten över en stat och gör den egna kulturen till statens officiella kultur, skriver Thomas Hylland Eriksen i klassikern *Ethnicity & Nationalism* från 1993, vilken Hertzberg här hänvisar till. Eriksen och jag använder termen kultur, något som avhandlingsförfattaren undviker. Han talar istället om ”uttrycken för etniska identiteter”, om ”svenskhet” eller ”språkliga och symboliska resurser som varje etnisk grupp kan använda för att uttrycka sin identitet”. Bortsett från att ordet kultur inte nyttjas i det senare fallet har jag svårt att se skillnaden i förhållande till vad Eriksen åsyftar. Om statliga institutioner i Sverige inte kan betraktas som etniskt neutrala så måste de i rimlighetens namn vara svenska till sin karaktär. Det handlar om specifika kulturella uttryck på svensk, etnisk grund. Skillnaden gentemot avhandlingen är endast att jag här namnger den etniska gruppen och det symboliska gods som gruppen åberopar i sär-

skillnadsprocessen. Den markering som görs om etnisk icke-neutralitet skulle inte ha kunnat göras om författaren inte parallellt hade kulturaliserat institutionerna, sett dem som präglade av svenskhet. Jag får i tankarna Billy Ehns bok *Det otydliga kulturmötet* (1986), där han med exemplet barnfostran på dagis, på liknande sätt, visar att daghemsinstitutionen knappast kan betraktas som etniskt neutral. Daghemmets rutiner är liksom arbetsförmedlingens genomsyrade av svenska föreställningar och praktiker. Det som beskrivs som "ändamålsenlig barnomsorg" är i realiteten etniskt specifika idéer om hur förskolebarn ska tas om hand och fostras.

Ett annat fall när det mer direkt anknyts till det kulturanalytiska paradigmet kulturbegrepp är när Hertzberg i metoddelen menar – i linje med Harold Garfinkel – att en förutsättning för förståelse av talakter är att de inblandade besitter gemensamma, underförstådda kunskaper. Man måste vara överens om betydelse och definitioner för att den kommunikativa interaktionen ska flyta friktionsfritt (2003:27–29). Jag antar att de "underförstådda kunskaper" som här avses är arbetsförmedlarnas, den kunskap vilken de delar med varandra och som i avhandlingen framträder som en enighet om det vettiga i att förklara invandrarungdomarnas arbetslöshet främst på etniskt, kulturella grunder. Nämnar vi "underförstådda kunskaper" är steget inte långt till beteckningen "kollektivt medvetande", vilken i kulturanalytiska sammanhang brukar användas för att förklara vad "kultur" står för i det etnologiska perspektivet (Ehn & Löfgren 1982 och 2001). Med denna koppling verkar kulturbegreppet spela en viktig roll som teoretiskt redskap i avhandlingen. Jag har tidigare diskuterat de vetenskapsteoretiska problem som uppstår när diskursteori och fenomenologi (etnometodologi) ska sammanföras. Här vill jag lägga till ytterligare en komplikation. Hertzberg tenderar att bruka samma synsätt som han i avhandlingen igenom indirekt kriti-

serar arbetsförmedlarna för att använda. För visst finns det gränser för den underförstådda kunskapens sociala räckvidd. Begreppet vore meningslöst om *alla* hade tillgång till den outtalade kunskapen. Att människor *inte* förstår varandra över alla skiljelinjer är väl egentligen (fortfarande) en viktig anledning till att vi är i behov av vetenskaper som etnologi och antropologi. Vi kan tvista om kultur är en lämplig term eller ej men accepterar vi begreppet "underförstådda kunskapers" giltighet måste vi också godta att människor formerar sig i löst sammansatta kollektiv inom vilka man delar vissa kunskaper och värderingar som kan te sig osynliga, obegripliga eller förnuftsvidriga för utomstående grupper.

Jag ska förtydliga detta närmare genom att anföra ännu ett exempel från avhandlingen. I det kapitel som bär titeln "Genusbesvär. 'De andras' kvinnligheter och manligheter", skriver författaren följande med hänvisning till Kulick och Glenn: "Genussystem och -hierarkier är olika beskaffade i olika sociala grupper, och innebörden av kategorierna 'manligt' och 'kvinnligt' varierar mellan olika sociala och historiska kontexter /.../. De normer, värderingar och praktiker som är relaterade till genusrelationer skiftar mellan och inom olika klasser, regioner, etniska grupper, nationer och transnationella sociala sfärer" (2003:144). Här finner vi en rad beteckningar vilka nyttjas ungefär synonymt med ovanstående definition av kultur. Det talas om "olika sociala grupper", om "olika sociala och historiska kontexter", eller om "normer, värderingar och praktiker". I not 10 längst ned på sidan konkretiseras sedan vilken typ av skillnader det kan handla om, till exempel när det gäller vad som betraktas som lämplig giftermålsålder inom olika nationer eller etniska grupper. Här görs fler hänvisningar till skilda genusforskare som jag tycker bekräftar logiken i informanternas förklaringar. Med "logisk" menar jag givetvis inte att de skulle vara "sanna" eller "korrekta", endast följdriktiga med hänvisning till den kulturve-

tenskapliga diskurs som, av allt att döma, även avhandlingsförfattaren här skriver in sig i.

Den fråga som blir relevant i sammanhanget är: Är det möjligt att tala om existensen av olika genusordningar utan att, åtminstone indirekt, tala om att det föreligger kulturella skillnader mellan olika grupperingar vad beträffar sätten att se på manligt och kvinnligt? Med tanke på resonemanget på s.144 borde svaret vara entydigt nekande. Men jag är ändå tveksam eftersom jag några sidor tidigare, i samband med Annas tal om invandrar-männens oförmåga att förstå och acceptera överordnade kvinnliga tjänstemän, kan läsa i författarens kommentar: "Genusordningen beskrivs – återigen – som en kulturellt bestämd ordning" (2003:135). Grundat på den genomgående kritiken av den kulturalistiska förklaringsmodellen drar jag slutsatsen att författaren anser Annas bestämning vara orätt, "återigen" ett uttryck för en kulturrasistisk ståndpunkt. Men jag har svårt att tänka mig att genusordningar skulle kunna vara annat än kulturellt bestämda. Ska denna typ av ordning kunna fungera som ett rättesnöre för könsrelaterat beteende måste den vara någorlunda kollektivt omfattad och sanktionerad. Det betyder inte att det finns endast en idé om vad som är manligt och kvinnligt i en grupp eller i ett samhälle. Det finns sannolikt flera diskurser i omlopp som gör anspråk på definitionsrätten, men lika sannolikt är att man kan urskilja en som, principiellt tillfälligt, intar en hegemonisk position. Samtidigt är det lätt att föreställa sig att vad som är hegemoniskt i ett samhälle är underordnat eller alls icke förekommande i ett annat. Om vi ska hålla fast vid idén om att den gällande genusordningen inte är universellt giltig, vilket sammanfaller med ståndpunkten på s.144, måste vi också kunna tänka oss att de skilda ordningarna bärs fram av olika grupper eller konstellationer av människor, i skilda rum, tider och situationer.

Jag funderar vidare också över innebörden i begreppet "det sociala" som ofta förekommer

i avhandlingen, tydligt exemplifierat i citatet från s.144, där vi möter det i kombinationerna "sociala grupper", "sociala kontexter", samt i "sociala sfärer". Hur förhåller sig detta sociala till det kulturella? I det kapitel som berör de mindre anlitade förklaringsmodellerna blir det tydligt att till exempel klass och kultur knappast kan kampera ihop, vilket får mig att undra om kulturbegreppet reserveras för etniska grupper och nationer? När klassbakgrund diskuteras som möjlig förklaring till tonåringarnas problem på arbetsmarknaden talas istället om "generella sociala stratifieringsmekanismer" (2003:207). Det hänvisas allmänt sett ganska ofta till sociala strukturer som en slags icke-kulturell förklaringsgrund. Ibland får jag intrycket av att "socialt avstånd" används som ett neutralt, beskrivande begrepp som till skillnad från när kulturellt avstånd åberopas återger ett oproblematiskt sakförhållande. Ett exempel är när Hertzberg diskuterar den så kallade kompetensbristdiskursen, en linje inom den socialvetenskapliga forskningen i vilken det hävdas att det ökade kulturella avståndet och de allmänt hårdare kompetenskraven under 1990-talet är orsaken till att invandrare ofta sorteras bort av rekryteringsansvariga i företagen. (Noteras kan att denna gren benämns diskurs, men inte det alternativ som författaren skriver in sig i.) Den omfattande kritiken mot dessa slutsatser menar bland annat att forskarna i allt för hög grad övertagit intervjupersonernas "sätt att förstå och benämna skillnad" (2003:78). Hertzberg skriver fortsättningsvis: "Den upplevelse av olikhet som de rekryteringsansvariga uppfattar när de möter sökande från utom- eller östeuropeiska länder tolkas som ett 'kulturellt avstånd'. Det sociala avstånd som de upplever beskrivs i termer av kultur, och deras sätt att förstå denna skillnad tillerkänns vetenskaplig status" (2003:78). (Här kan man också lägga märke till att "kulturellt avstånd" sätts inom citationstecken, något som inte förekommer beträffande socialt avstånd.) Socialt kommer från

latinets *socius* som betyder gemensam; kamrat och kompanjon. Det syftar dels på relationen mellan människor, det mellanmännsliga, dels förhållandet mellan människor i ett samhälle (Lübcke 1988). Utifrån den definitionen skulle socialt *avstånd* kunna åsyfta människor som inte anses tillhöra den samhällsliga gemenskapen. Det är förvisso en mellanmännslig relation vi talar om men avståndet mellan parterna gör att de knappast kan betraktas som kamrater eller kompanjoner. Kanske sträcker sig avståndet så långt att det gäller vilka som anses tillhöra och inte tillhöra den nationella gemenskapen. ”Kulturellt avstånd” rannsakas grundligt i avhandlingen, medan socialt avstånd får stå okommenterat. I förhållande till vilka personer upplevs socialt avstånd? Vad utlöser en sådan reaktion? Bortsett från dessa oklarheter kan man undra vad som egentligen skiljer begreppen med hänsyn till effekterna för den konkreta praktiken; de rekryteringsansvarigas benägenhet att inte anställa invandrare? Kanske kan ”socialt avstånd” uppfattas som en lika legitim grund för att avslå en arbetsansökan som om distansen hade omtalats i kulturella termer. Om inte, finns det anledning att fråga sig om konstaterat ”socialt avstånd” representerar ett slags acceptabel form av xenofobi? Diskriminerande blir attityden först när den ses som kulturellt betingad.

Jag uttryckte tidigare i förbigående en viss tveksamhet när det gällde kulturbegreppets omfattning i avhandlingen. Under läsningen har jag ibland fått intrycket av att den användning av kultur som kritiseras inte gäller alla gruppidentiteters symboliska markörer, utan endast de som kopplas till nationella gemenskaper och etniska grupper. På s.139 aktualiseras den frågan på ett intressant sätt. Avsnittet berör arbetsförmedlarnas tendens att genomgående föra samman olika genuspraktiker med etnicitet. En specifik svensk genusordning urskiljs och överordnas i förhållande till icke-svenska principer kring genus. I slutet av avsnittet står att läsa: ”Det är nationen el-

ler etniciteten som i första hand bestämmer kulturen. Betydelsen av till exempel lokala, regionala och transnationella sociala sfärer eller klassmässiga, genusrelaterade och livsstilsrelaterade sociala kategorier eller grupperingar, vilka också utgör baser för kulturell artikulering, förblir okommenterad” (2003:139). Här blir det tydligt att det trots allt existerar andra kulturer än de som kopplas till etnicitet, parallellt med att det också understryks att det inte är alla kulturella artikuleringar som förtjänar kritik i det här sammanhanget. Men åter är det ytterst det enskilda aktörskapet som värnas, eftersom anknytningen till etnisk kultur betyder att individen underkastas en ”traditionsstyrd bestämning” (2003:138). Men denna omständighet, vilken ligger i linje med den kulturalistiska diskursen, är en lika självklar beståndsdel i de alternativa kulturer som Hertzberg åberopar. Den kan inte isoleras till en egenhet som enbart gäller etnisk eller nationell kultur. Om vi tar som exempel den ”regionala sociala sfär”, som omnämns ovan, får vi även i detta fall utgå från existensen av en kollektiv formering som sluter regionens invånare samman. Den gemenskapen överskrider förvisso både nationella och etniska grändragningar men i övrigt är den principiellt inte annorlunda konstruerad än andra sammanslutningar. När den regionala kulturen artikuleras antas befolkningen ha något gemensamt som särskiljer dem från människor utanför regionens gränser. Den enskilde ”Öresundarens” egenskaper och handlingar, för att ta ett aktuellt exempel, generaliseras även här till att ses som uttryck för en hel grupps särmärken. Inte heller regioninvånaren undkommer därför den ”traditionsstyrda bestämningen” eftersom den är en obetingad konsekvens av den kulturalistiska diskursen. Det ”kollektiva medvetandet” genererar kollektiv uppslutning bakom etablerade föreställningar, principer och praktiker, och beskär på så sätt individens självständigt formade tanke- och handlingsmöjligheter. Jag är helt enig med författaren

om den kulturalistiska förklaringsmodellens delvis drastiska konsekvenser för arbets sökande individer med invandrarbakgrund. Däremot ställer jag mig kritisk till den tendens som samtidigt finns, mestadels implicit, att peka ut arbetsförmedlarna som vardagsrasister. Ur den diskursanalytiska synvinkeln görs problemet mer allmänt genom att knytas till den etnonationalistiska diskursens effekter. Därvidlag undviker man också att göra de påtalade missförhållandena på arbetsmarknaden till ett specifikt personligt, grupprelaterat eller svenskt problem. Snarare kan det knytas till alla samhällskontexter där den etnonationalistiska diskursen har stor genomslagskraft i statliga myndigheters principdiskussioner och praktiker (jfr Lindqvist 2003).

Som påpekats tidigare kan det fenomenologiska inslaget delvis förklara ”det kulturellas” dubbla roll i avhandlingen; dels som empiriskt fenomen föremål för kritik, dels som teoretiskt redskap (om än under andra namn, till exempel underförstådda kunskaper). Min avsikt här har varit att diskutera den filosofiska och teoretiska mixens problematiska konsekvenser. Jag har beträffande den saken ställt det diskursanalytiska perspektivet mot det fenomenologiska (som också, med utblick från en diskursteoretisk horisont, har fått bära namn av den kulturalistiska diskursen). En av avhandlingens stora förtjänster är att den har aktualiserat den viktiga frågan om möjliga brobyggen mellan kulturteori och diskursteori. Här är dock inte platsen för en omfattande utredning av den komplexa problematiken. Låt mig bara nämna några intressanta aspekter kring temat.

Det råder knappast någon tvekan om att diskursteori och poststrukturalism har haft stor inverkan på den etnologiska kulturanalysens utformning. Däremot är det mer sällsynt att se motsvarande påverkan från omvänt håll. Kulturbegreppet har en plats i diskursteoretiskt tänkande, men det krävs, som påpekats tidigare, ett *översättningsarbete* för att det ska bli logiskt kompatibelt med den primära

teoretiska utgångspunkten. Begreppet måste alltså rubbas en aning i förhållande till de innebörder som är knutna till modernistiska teoribyggen, det vill säga fenomenologiska, strukturalistiska och marxistiska betydelse till skrivningar. Samtidigt måste givetvis en del av substansen i det kulturella perspektivet bevaras, för att *översättningen* ska vara vetenskapligt meningsfull. Kultur verkar vara möjligt att koppla samman med de delar i diskursteorin som berör identitetskonstruktion och gruppbildningsprocesser. Olika diskurser strider om att dela upp mänskligheten efter olika snitt. De konstituerar skilda subjektpositioner, till exempel lönearbetare, en individuell identitet som transformerad till gruppidentitet följdriktigt sluter alla lönearbetare samman. Om detta kollektiv ska beskrivas som klass, yrkesgrupp, social kategori eller något annat avgörs av vilken diskurs som artikuleras. Utifrån en marxistisk, klassrelaterad diskurs är grunden en tanke om att befolkningen består av antagonistiska klasser, olika subjektpositioner givna av respektive klass relation till produktionsmedlen. Men den marxistiska diskursen är inte förenlig med det diskursteoretiska synsättet eftersom ”klasserna” i det senare fallet inte har någon objektiv existens. De lever blott genom att representeras, vilket betyder att förefintligheten utgör en tillfällig tillslutning i en i realiteten obestämbar terräng av flytande tecken. Där strider olika diskurser ständigt om makten att få dela in och kategorisera den sociala verkligheten. Under 1900-talet har som bekant de dominerande kombattanterna varit den marxistiska gent-emot den nationalistiska diskursen. Det är just i samband med representationen som det kulturella kommer in i sammanhanget. Kultur kan betecknas som det kluster av symboliska markörer som ger grupptillhörigheten form, innehåll och (föreställd) stabilitet. Ordningen ser ut enligt följande: Den nationalistiska diskursen konstituerar en nationell identitet i samma stund som den representeras, det vill säga när den offentliggörs och förankras i tal,

skrift, föreställningar och materiella ting. En hög artikuleringsgrad ger som diskursiv effekt en "svensk kultur", en tillslutning som tar form parallellt med den svenska nationens representation och konsolidering. Manifestationerna samlas upp, så att säga, i ett enda kärl och förses där med beteckningen "det svenska". Den nationella diskursen har fått ett sådant sken av stadga under 1900-talet att den antagit karaktären av *objektiv*. Vi har således glömt bort dess kontingens, liksom de politiska strider som utkämpats mot konkurrerande diskurser för att erövra den dominansposition som den nu besitter. Men det är viktigt att framhålla att den maktställningen, hur hegemonisk den än verkar aldrig är total. Det framgår inte minst i Hertzbergs avhandling där både klass- och globaliseringsdiskurser figurerar som alternativa indelningsgrunder för den sociala verkligheten. Allmänt sett kan väl också den antikulturalistiska diskursens frammarsch ses som ett tecken på den nationella diskursens något vacklande ställning under de senaste decennierna. Att nationella och etniska identiteter börjat ses som diskursiva effekter bör naturligtvis också ses som ett väsentligt led i avobjektivering.

Det är här vi finner diskursperspektivets vetenskapliga bidrag: Vi skapar objektivitet och det är denna skapelseprocess som diskursanalysen försöker blottlägga. Kulturbegreppets bidrag kan vara att visa på den permanens som annars löper risken att försvinna i talet om kontingens och förhandlingsbarhet. Det är denna innebörd jag lägger i Hertzbergs, i min mening korrekta, påpekande om att de statliga institutionerna inte kan betraktas som etniskt neutrala. Det är just genom att frilägga deras kulturella karaktär som de byråkratiska organisationerna fränkänns den objektivitet som de annars gärna vill utge sig för att företräda.

Diskursanalysen och metoden

Avslutningsvis vill jag diskutera några av diskursperspektivets metodologiska konsekvenser med utgångspunkt i avhandlingen. Ett

tema som är ständigt återkommande i Hertzbergs studie och som är laddat med stark negativ innebörd är arbetsförmedlarnas tendens att generalisera utifrån individuella fall. Med den kulturalistiska diskursen som grund för tolkningen av "problemen" på arbetsmarknaden förstås individuella egenheter som kulturellt betingade, det vill säga som uttryck för grupp-specifika kännetecken. Arbetsförmedlarna såg sig alltså inte möta så mycket individer som representanter för skilda etniska kollektiv. Som jag tidigare påpekat är det lätt att hålla med författaren i kritiken av denna effekt av den kulturalistiska förklaringsmodellen, men den fråga jag vill ställa här är vilken inverkan metoden möjligen haft för utfallet av undersökningen.

Det problem som kommer att påtalas är ingalunda förbisett av Hertzberg. Det diskuteras utförligt och insiktsfullt under rubriken "Förståelsen och den vetenskapliga praktiken" i det inledande kapitlet (2003:31–34). Här formuleras det som ett forskningsetiskt problem, nämligen användningen av kategorierna "svenskar" och "invandrare" som utgångspunkt för de frågor som riktades till arbetsförmedlarna. Själva syftet med undersökningen presenterades initialt för informanterna som att söka kunskap om "... varför ungdomar med invandrabakgrund generellt sett hade ett mer utsatt läge på arbetsmarknaden jämfört med andra ungdomar i samma ålder ..." (2003:31). Risken finns, vilket även Hertzberg framhåller med hänvisning till en rad forskare på området, att det binära motsatsparet svensk/invandrare okritiskt reproduceras till följd av den samtalsordning som Hertzberg *själv* föreskriver inför och under intervjuerna. Det är en allvarlig invändning, men slutsatsen blir likväl att uppdelningen var nödvändig att göra på grund av kunskapsintresset. Dessutom visade det sig, när författaren kom ut i fältet, att kategorierna redan var väletablerade på de enskilda kontoren. Jag har svårt att förstå den argumentationen. Undersökningen genomfördes med

hjälp av intervjuer, inga observationer. Det betyder rimligen att forskaren kom att möta dessa kategorier först när denne presenterat undersökningens syfte och med detta indirekt introducerat det relevanta motsatsparet.

Problemet är uppenbart: Särskiljandet av denna art hade kanske inte gjorts av arbetsförmedlarna om undersökningen inte hade presenterats på det sätt som gjordes. Forskaren föreskrev alltså en samtalsordning där svårigheter för ungdomar på arbetsmarknaden bör (ska) relateras till en fråga om etnisk tillhörighet; svensk/icke-svensk. Men kategorierna aktualiserades inte enbart i presentationsskedet. Att döma av frågelista och de samtal mellan intervjuare och intervjuad som återges i avhandlingstexten verkar det som om informanterna konsekvent leddes in i den påbjudna riktningen. Ständigt aktualiseras under samtalen en gränsdragning mellan ungdomar som arbetsförmedlarna kanske inte valt om förutsättningen för dialogerna hade varit en annan. Här bör man heller inte underskatta den maktposition när det gäller problemformulering som man besitter i egenskap av forskare. Rimligheten i de kategoriseringar som görs kan vara svåra att ifrågasätta.

Arbetsförmedlarna kritiserar indirekt för att de inte har hörsammat de nya etnicitetspolitiska tongångarna kring ömsesidig integration och kritisk hållning till kulturalismen. Men problemet är att forskaren har utgått från samma diskurs som informanterna, med tanke på hur de frågor som riktades till arbetsförmedlarna formulerades. Hertzberg skriver förvisso om vikten av att vara uppmärksam på alternativa förklaringsmodeller eftersom han just, som han själv skriver, påbjöd en samtalsordning där invandrare var det privilegierade tecknet (2003:34). Sådana förekom som redovisningen visar, men kanske hade de fått en än mer framträdande plats om grundvalen för undersökningen hade varit blott ”*ungdomars* problem på arbetsmarknaden”?

Det är viktigt att uppmärksamma att ”ungdo-

mar” här inte lanseras som den *rätta* kategorin, utan som en alternativ sådan. Den inskrivningen sker inte utifrån någon sorts neutral utgångspunkt, utan – i detta fall – ur en diskurs som spaltar upp den sociala verkligheten efter ålder. Poängen här är snarare att visa vikten av medvetenhet om vilken eller vilka diskurser man som forskare aktiverar när syfte och frågelista utarbetas. Det är en viktig konsekvens av tillämpningen av diskursteoretiska perspektiv. Även när det gäller tendensen till grova generaliseringar tycks forskaren ha samma svårigheter som informanterna att ge individer rättvisa. Arbetsförmedlarna generaliserar när de ser enskilda ungdomar som representanter för gruppen ”invandrare” eller till exempel ”somalier”. Forskaren generaliserar när denne ser individuella arbetsförmedlare som företrädare för den ”svenska arbetsförmedlarkåren” eller den ”svenska majoriteten”. I det sistnämnda fallet är det svårt att veta eftersom författaren inte aktualiserar frågan om generaliseringens räckvidd. Ska vi se det som att det är arbetsförmedlarna i Stockholmsområdet som brukar den kulturalistiska förklaringsmodellen, eller är det möjligen samtliga arbetsförmedlare i landet, eller kanske rent av hela den svenska majoritetsbefolkningen? Oavsett utbredning tycks emellertid enskilda individers utsagor användas för uttalanden som omfattar fler än de 16 som figurerar i undersökningen, det vill säga för gruppen arbetsförmedlare eller ”gräsrotsbyråkrater” i statliga institutioner. Även om vi skulle begränsa giltigheten till dessa 16 föreligger generaliseringar eftersom vi vet att den kulturalistiska förklaringsmodellen skulle hävdas dominera även om en eller två av intervjupersonerna inte använde den alls. Alla förutsätts vara ganska lika i sina uppfattningar om orsakerna till invandrandomarnas svårigheter. För att tala med Geertz skulle man kunna säga att de har en gemensam modell av och för verkligheten. Det ligger ju dessutom implicit i undersökningen att generaliseringen är lämplig på grund av det specifika kunskapsintresset.

Det hävdas ha varit nödvändigt att på förhand identifiera de sannolika ”vinnarna” (svenska ungdomar) och ”förlorarna” (invandrarungdomar) för att kunna undersöka de segregeringande mekanismerna (2003:33). Hertzbergs studie visar med andra ord att vetenskap knappast är möjlig utan generaliseringar i någon mening. För vad har vi lärt oss om vi stannar vid att konstatera att allt och alla är unikt/unika?

Slutord

Jag kan ta miste, men jag vill minnas att ordet diskurs började figurera lite löst i etnologiska diskussioner och texter i början av 1990-talet. Möjligen var Per-Markku Ristilampi först med att uttryckligen deklarerat en användning av diskursbegreppet i den uppmärksammade avhandlingen *Rosengård och den svarta poesin* (1994:16–17). *Poesin* i fråga syftade här på den samlade mängden uttalanden om Malmöförorten, ett tal företrädesvis laddat med negativa förtecken. Den gången var det svårt att sja om *diskursens* vidare öde inom ämnet. Men nu, ett decennium senare, är det hög tid att konstatera att perspektivet har kommit för att stanna. Sannolikt ett bra tag framöver med tanke på, som sagt, flera nyligen avslutade och, utifrån egen vetenskap från Stockholm och Södertörn, ett stort antal pågående avhandlingsarbeten.

Men trots många meningar om diskursperspektivets vara eller inte vara, samt vanlig förekomst i senare tids etnologiska avhandlingar – vilket naturligtvis är viktigt och värdefullt i sig – är antalet separata, djupare teoretiska skärskådningar anmärkningsvärt få. Det blir inte minst tydligt i jämförelse med det *kulturella perspektivet* som, trots det stegrande vanryktet under 1990-talet, fortfarande röner stort teoretiskt intresse. Så kom bland annat klassikern *Kulturanalys* (1982) av Billy Ehn och Orvar Löfgren ut i en ny, lätt redigerad upplaga 2001 med titeln *Kulturanalyser*. Med detta konstaterande vill jag givetvis inte säga att det ena perspektivet bör ersättas av det andra. Det handlar snarare om att

påpeka vikten av att diskursperspektivet tas på större allvar, att det också prövas och diskuteras på diskursteoretiska premisser. Endast så kan svepande omdömen i skilda riktningar bemötas. I nuläget synes det vara kontroversiellt på ganska lösa och oklara grunder.

Diskursperspektivet har många analytiska förtjänster, vilket jag hoppas har framkommit i denna recensionsartikel. En central sådan är den specifika människosynen. Subjektet är decentrerat, inte sin egen grund, det skapas i diskurser. Det betyder bland annat att det motsägelsefulla och föränderliga kan hantteras på ett mer logiskt sätt. I modernistiska teoribygggen blir människors motsägelser lätt till anomalier, i diskursteoretiska snarare till normalitet. Forskaren undkommer därmed det essentialistiska dilemmat, något som är angeläget inom ramen för det konstruktivistiska paradigmet som idag verkar dominera i ämnet. När subjekt produceras i diskurser är en individ aldrig något slutgiltigt. Diskurser positionerar människor, ger dem olika identiteter eller roller som aktiveras i skilda situationer. Identiteter är således inte låsta i människor, de är alltid principiellt flyktiga och temporära eftersom diskurser utesluter essens, en sann kärna.

Så blir det också tydligt att det ”männskliga ansvaret” snarare vidgas än inskränks. Det är i unika kombinationer av diskurser i konkret språkbruk som förändringar kan ske. När diskurser artikuleras sätts de samtidigt också i fara. Den helt unika tanken, erfarenheten eller känslan är dock inte möjlig i det diskursteoretiska perspektivet, eftersom sådana inte kan medvetandegöras eller formuleras utan parallell, diskursiv inskrivning. Diskurser är de oundgängliga redskapen med vilka vi gör tankar, erfarenheter och känslor meningsfulla för oss själva och andra.

Mats Lindqvist, professor
Södertörns högskola, Huddinge

Litteratur

- Andersson, Maria 2003: *Arbetsfrihet och arbetslöshet. Moral, makt och motstånd*. Uppsala: Etnolore 28.
- Ehn, Billy 1986: *Det otydliga kulturmötet. Om invandrarare och svenskar på ett daghem*. Malmö: Liber.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1982: *Kulturanalys. Ett etnologisk perspektiv*. Lund: LiberFörlag.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001: *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.
- Eriksen, Tomas Hylland 1993: *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Fairclough, Norman 1995: *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1998: Political discourse in media. An analytical framework, I: Bell, A. & Garret, P. (red.), *Approaches to Media Discourse*, Oxford: Blackwell.
- Hall, Stuart 1996: "Who needs identity?", I: Hall, S. & du Gay, P. (red.), *Questions of Cultural Identity*, London: Sage.
- Hertzberg, Fredrik 2003: *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Arbetsliv i omvandling 2003:7, Arbetslivsinstitutet, Stockholm. Avhandling.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal 1985: *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal 1997: *Demokrati og Hegemoni*. Köpenhamn: Akademisk forlag.
- Lindqvist, Mats 2001: *Is imagen. Om ekonomins kolonisering av vardagen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lindqvist, Mats (red.) 2003: *Re-inventing the Nation. Multidisciplinary Perspectives on the Construction of Latvian National Identity*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Lübcke, Poul 1988: *Filosoflexikonet*. Stockholm: Forum.
- Peterssons, Magdalena 2003: *Identitetsföreställningar. Performance, normativitet och makt ombord på SAS och AirHolyday*. Göteborg: Mara.
- Ristilampi, Per-Markku 1994: *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Winter-Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise 2000: *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.

SUMMARY**Discourse Theory and Ethnology**

Discourse is a controversial concept in the present-day ethnological debate. The critical voices seem to dominate these discussions. This article has as its purpose to elucidate the philosophical and theoretical foundation of the discourse perspective, this in relation to the dominant ethnological perspective, above all anchored in phenomenology. The essay has its departure in a discourse analytical graduate thesis by Fredrik Hertzberg. "Grassroots-bureaucracy and normative Swedishness. How civil servants at Employment offices understand a segregated labor market" is suitable as a point of departure for a principal discussion because its theoretical objective is to combine discourse analysis with phenomenological analysis.

Initially the thesis is presented briefly. Under the heading "Discourse theory and phenomenology" demonstrates then the paradigmatic incompatibility of the two perspectives, because they are built on different epistemological and ontological premises. Any theoretical combinations therefore demand advanced "work of translation". In the following section I discuss the implications of a discourse analytical

approach for ethnological practice. The researcher is always positioned by discourses, precisely the same as the object of study. He or she does not, in this case, represent "superior knowledge", rather they are talking and writing from another discursive position. Discursive articulations are, in accordance with Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, at all times political actions, which also apply for the researcher. This leaves room for a discussion of the concept of culture in relation to a discourse perspective, in particular the possibility to, through the earlier mentioned "work of translation", create a logically consistent theoretical place for the concept of culture within the frame of discourse theory. Finally some methodological consequences of a discourse approach are discussed. In this case is emphasized the importance of an awareness of which discourses the researcher activates when issues are worked out and the investigation is accomplished. In "Conclusion" prominence is given to the de-centered view of man and the anti-essentialism in the discourse perspective, as great merits for ethnology of today, strongly characterized by constructionist viewpoints.